

Özbekistan’da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde *

*Historiography and National Identity in Uzbekistan:
On the Example of the Migration of Uzbeks and Timur*

Doç. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ**

Özet

Bu çalışmada Özbekistan’ın bağımsızlık sonrasında kurmaya giriştiği tarih anlayışı ve millî ideoloji üstünde durulmuştur. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti’nin kuruluş dönemi olarak adlandırılabilir Kerimov yılları Özbekistan’ın meşruiyetini tarihten alan millî ideolojisinin şekillendiği dönemdir ve bugün de bu temel üstünden devam edilmektedir. Özbekistan’ın toplumsal zihniyetinin ve reflekslerinin kavranması için Kerimov döneminde tarih yardımıyla oluşan millî kimliğin anlaşılması gereklidir. Özbekistan’da tarih yazıcılığının yaklaşımının en temel unsurlarından biri teritoryal (toprak) tarih anlayışıdır. Burada SSCB döneminde başlayan bu yaklaşımın süreklilik kazanmasında kuruluş yıllarında karşılaştığı sorunların da etkisi olduğu iddia edilmektedir. Bu nedenle çalışmada Kerimov’un kendi değerlendirmelerine dayanarak, bağımsızlık sonrasında karşılaşılan sorunlar ve bunlara çözüm olarak ortaya koyduğu devlet milliyetçiliği, tarih yazıcılığıyla ilgili çerçevesinde incelenecektir. Söz konusu teritoryal tarih anlayışının Özbekistan’daki tarih yazıcılığına etkisini örneklemek için göçebe Özbeklerin günümüz Özbekistan’ına göçlerinin ve göç öncesinde bölgede hâkimiyet kuran Emir Timur’un günümüzde nasıl ele alındığı gösterilecektir. Teritoryal tarih yazıcılığı, tarihin başlangıcından günümüze bir ülkenin sınırları içinde yaşanmış olanları o ülkenin tarihinin parçası olarak kabul ettiğinden, bu anlayış içinde bugün Özbekistan kültürü Türk ve Fars kültürünün bileşimi, Emir Timur ve Timurîler devri altın

* Bu makaleyle ilgili ön çalışma, yazarın 2015 Eylül ayında burslu araştırmacı olarak kabul edildiği Georg Eckert Uluslararası Ders Kitapları Araştırma Enstitüsü’nde (Braunschweig, Almanya) gerçekleştirilmiştir. Makalede kaynak belirtilmeden paylaşılan bilgiler yazarın Özbekistan’a yaptığı ziyaretlerdeki gözlemlerine ve Özbekistan içi ve dışında yaptığı görüşmelere dayanmaktadır.

** Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Orta Asya Araştırmaları Merkezi Başkanı, KTMÜ Cengiz Aytmatov Kampüsü, yunusemre.gurbuz@manas.edu.kg, ORCID ID: 0000-0003-4701-6571.

çağ olarak benimsenmekte, 16. yüzyıl başında günümüz Özbekistan'ına göç eden Özbekler ve geçmişleri ise önemsiz kabul edilmektedir. Bunun önümüzdeki yıllarda da bu şekilde devam etmesi beklenebilir.

Anahtar kelimeler: Emir Timur, devlet milliyetçiliği, İslam Kerimov, kabilecilik, kimlik, tarih eğitimi, tarih yazıcılığı.

Abstract

This article is about the Uzbekistan's understanding of history and national ideology, which was sought to be established after the independence. During the Karimov era, what can be categorized as the foundational period of the independent Republic of Uzbekistan, the national ideology was shaped with legitimization through history, and it is pursued on this very foundation today. In order to comprehend Uzbekistan's social mentality and reflexes, the national identity established during the Karimov era with the support of history needs to be understood. One of the fundamental issues of Uzbekistan's historiography is the territorial understanding of history. Here, it is argued that one of reasons of the continuity of this understanding - dating back to the Soviet period - is related to the problems Uzbekistan has faced on its foundation. Thus, in this study the problems faced by Uzbekistan on its foundation and solutions will be summarized, as they were represented by Islam Karimov himself in his state nationalism and its relation with historiography. For the purpose of illustrating the effect of the territorial understanding of history onto the historiography in Uzbekistan, it will be exemplified, how the migration of nomadic Uzbeks to recent Uzbekistan, and the rule of Amir Timur – before the migration of Uzbeks – are being presented in recent Uzbekistan. Because the territorial historiography accepts everything from the dawn of history to contemporary times within the boundaries of Uzbekistan as part of its history, the culture of Uzbekistan is to be evaluated as an amalgamation of Persian and Turkic cultures and the era of Amir Timur and Timurids as the golden age, while the migration of the Uzbeks, who have migrated to recent Uzbekistan in the 16th century, and their past are considered as insignificant. It can be expected that this acceptance will continue in the future.

Keywords: Amir Timur, historiography, history education, identity, İslam Karimov, state nationalism, tribalism.

Özbekistan'da SSCB döneminde tarihçilik, *territoryal* (toprak, ülke) anlayış üstüne kurulmuş ve bağımsızlık sonrasında vatan tarihi anlayışıyla bu sürdürülmüştür. Bağımsızlıkla birlikte geliştirilen millî kimlik de bu teritoryal tarih mirasından güç almaktadır. Buna göre örneğin göçebe Özbeklerin Özbekistan'a gelmeden önceki tarihlerine tarihçilikte yer verilmemekte; onun yerine geçmişte Özbekistan topraklarında yaşamış İranî halklar ve sonrasında oluşan İran-Türk kültürü Özbekistan'ın tarihî ve kültürel mirasının temelini oluşturmaktadır. Göçebe Özbekler

tarafından sona erdirilen Timurîler döneminin günümüzde Özbekistan’ın altın çağı olarak değer bulması da bu yaklaşımının sonucudur.

Bu çalışmada Özbekistan’da neden teritoryal tarih anlayışının Sovyet dönemi sonrasında sürdürüldüğüne yanıt aranacak ve bunun ülkenin bağımsızlık sonrasında içine girdiği geçiş dönemi sorunlarıyla bağlantısı ortaya konulacaktır. Bu bağlantılardan bizzat kurucu Devlet Başkanı olarak 26 yıl ülkesinin temel politikalarını şekillendiren İslam Kerimov bahsetmiş, karşılaşılan sorunları ve çözüm önerilerini tanımlarken kendisi tarihî mirası referans almıştır. Kerimov’un Özbekistan’ın bağımsızlığının ilk yıllarında çıkan ve pek çok dile çevrilen *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde* kitabı, hem kendisinin temel düşüncelerini hem de Özbekistan’ın kuruluşunda şekillenen millî ideolojiyi anlamak için değerli bir kaynaktır.¹

Kerimov, çözüm için “*millî değerleri yeniden ortaya çıkarma, kendi millî devletini şekillendirme*”nin önceliğini vurgularken (Kerimov 1997: 137), Özbekistan’ın tarihten gelen aslî özelliklerinin yeniden hayat bulması gerektiğinin altını çizmiştir. Böylelikle, tarih önem kazanırken, tarihin günümüz ihtiyaçlarına göre yorumlanması da öncelik kazanmıştır. Bunun sonuçlarından biri de teritoryal tarihçiliktir; bu yaklaşım, Kerimov tarafından tanımlanan sorunlardan özellikle bölgecilik, kabilecilik² ve aşırı milliyetçilik karşısında bir çözüm sunduğundan tercih edilmiştir.

Burada öncelikle kısaca Özbeklerin ortaya çıkışı, günümüzdeki Özbekistan’a göçleri, orada bunun bir millî kimliğe dönüşümü üstünde durulacaktır. Böylece Özbekistan tarihçiliğinde üstünde durulmayan göç öncesindeki tarihleri ve sonrasında yerleştikleri vatanlarında Özbek kimliğinin oluşumu gösterilmeye çalışılacaktır. Bununla amaçlanan SSCB’de Özbek kimliği bir millî kimlik olarak benimsenmeden önce Özbek olmanın ne olduğunu ortaya koymaktır. Bu tarihsel arka planın ardından bağımsızlık sonrasında burada şekillenen teritoryal tarih anlayışının ne olduğu, Özbekistan’ın karşılaştığı hangi sorunlara neden çözüm olarak görüldüğü, Kerimov’a yapılan atıflar ve olgular üstünden açıklanacaktır. Son olarak teritoryal tarihçiliği yansıtan iki örnekle Özbeklerin tarihi ve Özbekistan tarihi arasındaki fark ortaya konulacaktır. Bu örneklerden biri Özbeklerin Maveran-nehr’e göçü hakkında Özbekistan’daki tarihçilerin katıldığı bir tartışma; diğeri ise Özbekistan’da Emir Timur ve Timurîlere atfedilen değer üstünedir. Bu iki örneğin seçilmesinin nedeni; Özbeklerin günümüzdeki vatanlarına göçlerinin Özbekistan

¹ Bu kitaptan yapılan alıntılardaki imlâ hataları kitabın kendisinden kaynaklanmaktadır.

² İslam Kerimov’un *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde* kitabının Türkçe çevirisinde “kavmiyetçilik” kelimesi kullanılmıştır; ancak bu metinde Orta Asya üstüne gelişen akademik literatürde daha yaygın olarak kullanılan “kabilecilik” kelimesi tercih edilmiştir.

resmî tarihçiliğinde önemsiz kabul edilmesi, göçten önce yaşanmış Timurîler döneminin ise tersine Özbekistan'ın en önemli tarihî devri olarak görülmesinden dolayı, teritoryal tarih ve millî kimlik tercihlerinin keskinliğini yansıtan tarihî vakalar olmalarıdır.

1. Özbek Kimliğinin Tarihsel Gelişimi

Bugün Özbekistan'a adını veren "Özbek" adı ilk olarak Cengiz Han³ sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Cengiz Han, kendi hükümdarlık döneminde var olan kavim ve boyların çoğunu dağıtmış (*detribalization*) ve kavim ya da boy aidiyetleri yerine onluk birlikler içinde düzenlenmiş, kendine sadık savaşçılardan oluşan onluk, yüzlük, binlik yeni birimler kurmuştur (Golden 2000: 22-24; Togan 1998: 137-139). Ancak kavimler dönemi bitmemiş, yüz yıl sonra yeni kavim ve boylar ortaya çıkmaya başlamış (*retribalization*), Özbekler de bu süreçte ortaya çıkmıştır (Togan 1998: 7). Allworth, bu dönemde İran kaynaklarında *ozbekiyan* (Özbekler) ve *ulus-i ozbek* ifadelerinin görüldüğünü ve bunların Cengiz Han'ın soyundan, Altın Orda hanı Özbek Han (hanlığı 1312-1341) ve tebaası için kullanıldığını belirtir (Allworth 1990: 32). Yakubovsky de 14. yüzyılda yaşayan Hamdullah Kazvinî'ye dayanarak Özbek Han'ın ordusu için *Uzbekiyan* ve ülkesine de *Mamlakati Uzbekî* dendiğini belirtir (Yakubovsky 1992: 135).

Bir başka olasılık, Özbek Han'ın ilk Müslüman Altın Orda hanı olması dolayısıyla Özbek isminin Altın Orda'da Müslümanlığı seçenler için kullanılmış olmasıdır. Özbek Han'ı ziyaret eden İbn Battuta'ya göre, Özbek Han'ın bütün beyleri Müslümandır. Özbek Han'dan üç yüzyıl sonra yaşamış Ebül Gazi Bahadır Han, Özbek Han döneminde İslam'a geçmiş kişilere Özbek denmeye başladığını bildirmektedir (Allworth 1990: 33).⁴ 14. yüzyılda Cengiz Han'ın soyundan hanlar tarafından yönetilen tüm devletlerde bir din ağırlık kazanmış (İlhanlılar, Altın Orda ve Çağatay hanlıklarında İslam, Kubilay Hanlığı'nda Budizm) ve buna göre yeni kimlikler oluşmuştur (Togan 1998: 12-14). Öte yandan "Özbek" sözünün *özübeg* yani "kendi kendisinin beyi, bir hana tabi olmayan kişi"ler anlamına gelmiş olması da mümkündür, çünkü Özbek Han'ın beylere daha fazla yetki ve iktidarından pay verdiği bilinmektedir (Togan 2004: 15-33).

³ Bu makalede "Çinggis Han" isminin Türkçede genelde kabul gören "Cengiz Han" şeklindeki yazımı kullanılmıştır.

⁴ 14. yüzyılda Özbek Han'ı ziyaret eden İbn Battuta, Özbek Han'ın bütün beylerinin Müslüman olduğunu yazar. 17. yüzyılda Ebül Gazi Bahadır Han, Özbek Han döneminde İslam'a geçmiş kişilere Özbek denmeye başladığını bildirmektedir (Allworth 1990: 33).

14. yüzyıldan sonra Altın Orda haricinde, onun doğusunda (Yakubovsky 1992: 135) ve Batı Sibirya’da (Allworth 1990: 32) da Özbek adında kavimler çıkmış, fakat bunlar zamanla dağılmıştır. Altın Orda ise mekân değiştirerek, 15. yüzyıl ortasında Ebulhayr Han’ın topladığı boylar ile günümüz Kazakistan topraklarının batısına göç etmiştir (Allworth 1990: 33-34). Bugün Özbekistan’ın bu adı alması da, Kazakların ortaya çıkışı da bu göçün bir sonucudur. Çünkü Ebulhayr Han’ın niyeti güneye, Sirderya Nehri boylarındaki şehirlerin ve ticaret yollarının geçtiği bölgeye göçerek, merkezileşme sağlamaktı. Göç sırasında merkezileşmeye karşı çıkan iki hanın ayrılması (*kazaklık* etmesi) ve onlara katılanlarla bugünkü Almatı çevresinde ilk Kazak topluluğu ortaya çıkmıştır (Elias 1972: 272-273).

Özbekler ise, Ebulhayr’ın torunu Şeybanî döneminde Maverâünnehr’e göçmüş ve Timurîlerin yerini alarak, bugünkü Özbekistan’da hâkimiyet kurmuşlardır. Bu göç bugün Kazakistan ve Özbekistan tarih yazımında birbirine zıt bir şekilde - bir mihenk taşı ve önemsiz bir olay olarak – değerlendirilmektedir (Gürbüz 2013: 321-329). Özbekistan’da ciddi tartışmalara sebep olmuş bu konuya “Özbeklerin Bugünkü Özbekistan’a Göçü” başlığı altında değinilecektir.

Özbek boyları, 1510’da Maverâünnehr’de iktidar değişiminde rol oynasalar da, aslında o toprakların hâkim unsuru olmamışlardır. 18. yüzyılda Osmanlı padişahı Sultan Abdülhamid’e (1774-1789) yazılan bir mektupta Buhara Hanı Özbeklerden kurtulmak için padişahıtan yardım isterken, Özbekleri nasıl algıladıklarını da yansıtmaktadır:

Herhalde duymuşsunuzdur ki dört tarafımız ehli-küfr olan Özbekiye taifesi olup, kendileriyle beynimiz hoş olmayıp, bilhassa üç dört kabile ki muhalefet ederler. Onların fitnelerini söndürmek meşgalesi cihad ile uğraşmamıza vakit bırakmadı. (...) [K]imseye müdahale etmeyin, kimsenin malını almayın veya almışsanız geri verin desem kabûl etmezler. Ne yapalım ki Özbek ve Kazak meselesi bu vaziyettedir. (Saray 1994: 24)

Bu alıntıdan görüleceği üzere, Özbeklerin bölgeye gelişinden iki yüz yıl sonra dahi, “Özbekiye taifesi” yağmacı, “kâfir”, “tehdit” olarak görülmektedir. Burada kastedilenin konargöçer boylar olduğu anlaşılmaktadır. Hanın kendisi Özbeklerin hanıdır, ama bu kendisinin Özbek olduğu anlamına gelmez. Han, Cengiz soyundan olduğundan soy açısından tüm boyların, kavimlerin üstündedir. Mektubu yazan Ebül Gazi Han (1758-1785) Buhara Hanlığı’nın son hanı olmuş, ondan sonra yönetim Cengiz soyundan olmayan bir emire geçmiş ve Buhara Emirliği dönemi (1785-1920) başlamıştır.

Özbeklerin bölgeye göçünden Rusların işgaline kadarki dönemde günümüz Özbekistan toprakları üç hükümdarlık tarafından yönetilmiştir: Hive Hanlığı

(1511-1920), Hokand Hanlığı (1709-1876) ve Buhara Hanlığı/Emirliği. Bunlar ortak bir Özbek kimliği taşıyorlardı; konargöçerler için boy, şehirde yaşayanlar içinse şehir kimliği belirleyiciydi (Subtelny 1994: 45-61). Abashin “*bizden biri’ni ‘yabancı’dan ayırmak için kullanılan temel ayrımların toplumsal hiyerarşideki konum, Sünni, Şii veya İsmaili şeklindeki dinî ayırım, farklı bir Sufi tarikatına bağlılık, yerleşik, dağlı, göçer ya da yarı-göçer arasındaki ekonomik-kültürel kategoriler, aile ya da boy farkları veya bölgesel sınıflandırmalar*” (Abashin 2003: 32) olduğunu belirterek, daha karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır.

Günümüzde millet adları olarak karşımıza çıkan kimlikler, ilk kez 1897’de Rusya İmparatorluğu’nda yapılan nüfus sayımında temel kimlik kategorisi olarak istatistiklerde yerini almıştır. Burada millî kimliği belirleyen temel etken olarak anadil seçilmiştir. Ne var ki millî kimlik için belirleyici gibi görünse de, dil konusu da o dönemki Orta Asya için keskin bir ayırım oluşturmamaktaydı. 1924’te Orta Asya’da sınırlar çizilirken⁵ dahi millet ve dil gibi Avrupa için geçerli görülebilecek ayrımlar açıklık kazanmamıştı. Orta Asya’nın merkezi Fergana Vadisi’ndeki karışık dil ve millî kimlik ilişkisini Akbarzadeh şu şekilde tasvir etmektedir: “*Bu çokdillili vadinin köylülerine bu siyaset tamamıyla saçma görünüyordu. Evde Özbekçe, camide Tacikçe ve eşinin ailesiyle Kırgızca konuşmaktayken, dil temelinde kendi kimliklerini seçmelerinin gereğini anlamıyorlardı. Bunların hangi birini seçeceklerdi? Fergana Vadisi’nin köylüsü için hepsi eşit derecede önemliydi.*” (Akbarzadeh 1997: 65-68)

Bu nedenle, aslında 1924’te sınırlar çizilirken, millî kimlik kesin ayrımların yapılmasını sağlayan, belirleyici tek faktör değildi. Sınırlar kabaca anadil ayırımına dayanan millî kimliklere, göre bölünmeye çalışılsa da, daha ince ayarlamalar da yapılmış, örneğin henüz millî kimliklerin oturmadığı bu koşullar altında ekonomik olarak yeterli Sovyet Cumhuriyetleri oluşturmak da dikkate alınmıştır.⁶

⁵ Bolşevik Devriminden sonra bugün Özbekistan’ın olduğu bölge önce Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yer almıştır. 1924’te bu bölge bölünmüş, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Cumhuriyeti’nin eklenmesiyle, Özbek SSC kurulmuştur. 1924’teki Özbek SSC’ye bir özerk bölge olarak Tacik ÖSSC de dâhildi, ama Karakalpak ÖSSC henüz dahil edilmemişti.

⁶ Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından açılan arşivlerdeki belgelere dayanan incelemelerde Batıda egemen olan, Sovyetlerin “halkların hapishanesi”ni nasıl zorla oluşturduğu ve “böl ve yönet” politikasının nasıl uygulandığı yönündeki iddialar (Pipes 1954) düzeltilmiş ve yerel, millî önderlerin cumhuriyetlere bölünme ve sınır tartışmalarında nasıl yer aldıkları ortaya konulmuştur (Martin 2001: 67-72; Hirsch 2000, Karasar 2002, 2008) ve sınırlar çizilirken sadece millete bakılmadığı, ekonomik olarak kendi kendine yeterliliğin de dikkate alındığı gösterilmektedir (Smith 1999). Ekonomik yeterlilik faktörü, bugün Fergana Vadisi’nde Kırgızistan ve Tacikistan’da yaşayan kalabalık Özbek nüfusun neden sınırın diğer yanında kaldığını daha iyi açıklamaktadır. Amaç sadece kavimlere göre sınırları bölerek, yeni milletler yaratmak olmadığından, ekonomik yeterliliğe de dikkat edilmiştir. Özbek adını alsalar da yerleşikler ile konargöçerler arasındaki bağ sınırlarla koparılmamıştır.

Burada belirtmek gerekli ki, aslında Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen gibi bazı kimlikler kavim kimliği olarak Sovyetlerden önce vardı. Örneğin 1920’de Hokand’da ilan edilen Türkistan Muhtariyeti hükümetinin başkanlığını yapan, Kazak asıllı Mustafa Çokay, Hokand Bolşeviklerin eline geçtikten sonra kaçarken, bir Özbek köyünde esir edilmiş, köydeki Özbekler “kâfir Kazak” olarak gördükleri Çokay’ı idam etmek istemişlerdir. Kendisini tanıyan bir köylünün araya girmesiyle Çokay canını kurtarmıştır (Kara 2002: 157). O dönemki insanlar için de “Özbek”, “Kazak” gibi ayrımlar olsa da, bunlar henüz millet olarak kesinlik kazanmamış, değişken ayrımlardı ve özellikle görece kozmopolit olan yerleşimlerde diğer kimliklerle iç içe geçmiş olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Örneğin “Kazaklık” konargöçer gelenekleri nedeniyle, yerleşikler tarafından yeterince dindar görülmeyen bir topluluk için dinî referansla anlam kazanan bir kimlikti. Çokay gibi bir aydın içinse, hepsinin üstündeki Türklük daha bağlayıcı bir millî kimlikti. Milletlere ad olacak “Kazak” ve “Özbek” gibi tanımlar kullanımda olmakla birlikte, bunlar dinî kimlik, Türkistanlı kimliği gibi üst veya boy aidiyeti gibi alt kimliklerle birlikte henüz muhtevası oturmamış tanımlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

1897 nüfus sayımında var olduğu halde ve 1926’da iptal edilen kimlik kategorileri de vardır. Bu durum, SSCB döneminde Özbekler gibi “yeni milletlerin” nasıl oluşturulduğunun başka bir boyutunu göstermektedir. Örneğin, 1897’de milletle ilgili olmayan, yerleşim yerlerindeki kozmopolit nüfus veya tüccarlar için kullanılan “Sart” sayımı yapılan kişilerin seçebileceği bir kimlik kategorisi olarak geçerli kabul edilmişti. 1926’da yapılan nüfus sayımında ise Sart kategorisine nüfus kayıtlarında yer verilmemiştir. Özbekistan sınırları içindeki veya yakınındaki pek çok kişi bunun yerine Özbek kimliğini seçmiştir (Schoeberlein-Engel 1996: 12-20).

Bu nedenle, 1897 sayımlarında 968.008 olarak görülen Sart nüfusu 1926’da yok olmuştur. Öte yandan 1897’de (tüm Rusya için) 726.414 olarak görülen Özbek nüfusu (Demoskop Weekly 1897), 1926’da (tüm SSCB için) 3.904.622 olmuştur (Demoskop Weekly 1926). Aradan geçen sürede doğal nüfus artışıyla Özbek nüfusu artmış olabilir, fakat savaş, iç savaş ve 1921’deki açlık gibi felaketler nüfusta bir gerileme doğurmuş olmalıydı. Schoeberlein bu istatistiksel müdahaleyle 1,7 milyon Sart’ın kâğıt üstünde yok olduğunu, onların yanında Türk, Kıpçak, Lakay, Çağatayî ve Karluk kimliklerinin de elendiğini belirtmektedir (Schoeberlein-Engel 1996: 12-20). Böylelikle millî kimlik tek belirleyici haline gelmiştir.

Dağdaki ve vadideki insanlar hayvancılık ve tarım ürünlerinin alışverişine dayalı ortak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Çizilen sınırlar içinde yaşayan bazı kişilerin milliyetlerini buldukları ülkeye göre beyan ettikleri, çünkü aksi takdirde “kendi” milliyetlerinin adını taşıyan ülkeye yollanmak için sınır dışı edilmelerinden korktukları belirtilmektedir (Atkin 1994: 127). Bu, özellikle Özbekistan’da yaşayan Tacikler için geçerlidir. Buhara ve Semerkand’daki Sartların pek çoğu Tacikçe konuşmaktaydı. Bugün de bu iki tarihî şehrin sokaklarında Tacikçe konuşan, ama Özbek olarak kayıtlı kişilere rastlanmaktadır.

Sonuçta 1924’teki siyasi müdahale, sadece bir sınır değişikliği olarak kalmamış, asıl millî kimliklerin oluşumunu etkilemiştir. 1926’da Özbek kimliği, Özbek SSC sınırları içindeki Tacikler ile Sartlar ve Çağatay, Türk, Lakay gibi bazı küçük toplulukların önemli bir kısmı tarafından benimsenerek, genişlemiştir. Sonuçta, Sovyet öncesi dönemde farklı aidiyetler kimlik olarak telaffuz edilirken, 1926’dan sonra pek çok topluluk Özbek olarak sınıflandırılmaya başlanmış, Özbek kavminin adı kapsamı genişletilmiş bir milletin adı olmuştur. Yapılan müdahalelerle oluşturulan aidiyetler, yetmiş yıllık Sovyet deneyiminin sonucunda benimsenmiş ve dayanıklı kimliklere dönüşmüş görünmektedir.

2. Bağımsızlık Sonrasında Karşılaşılan Sorunlar ve Teritoryal Tarih Tercihi

Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti’nin İslam Kerimov liderliğinde gerçekleşen kuruluş süreci, SSCB’nin dağıldığı 1991 yılının 1 Eylül’ünde başlamıştır. Bağımsızlık, ülkenin içinde bulunduğu sorunlara kendi başına çözüm getirmemiş, tersine ülke derin bir siyasî ve ekonomik krize girmiştir (Kamp 2016). Bağımsızlık kazanıldığında, piyasaya dayalı bir ekonomik sistemin ve demokratik bir siyasî yapının oluşturulması hedefleniyordu, fakat bunların nasıl olacağı belirsizdi.

Bunlara çözüm aranırken, içinden geçilen kriz döneminde vatandaşlara dayanma gücü verecek bir ideoloji ortaya koymak gerekmekteydi. Sovyet döneminde *sovetskiy çelovek* (Sovyet insanı) geliştirme amacıyla kuşaklar yetiştirilirken (Bennigsen ve Broxup 1983: 3), artık bu geçersizleşmişti. İdeolojik boşluk, gücünü ve meşruiyetini geçmişten alan⁷ bir millî ideoloji oluşturularak aşılmaya çalışılmış, Özbekistan’ın başarılarla dolu tarihî mirası referans noktası işlevi kazanmıştır. Yeni ideoloji, vatandaşların özgüvenini arttırmanın yanında, iyi ahlâklı, vatanını seven ve ona sadık vatandaşlar yetiştirmek için en önemli kaynak haline gelmiştir.

⁷ Geleceğe dönük bir ütopyaya duyulan inancın yok olması ve onun yerine geçmişteki güzel günlerin canlandırılmasına dayalı ideolojilerin güç kazanması Zigmunt Bauman tarafından günümüzde genelgeçer bir durum olarak değerlendirilmekte ve *Retropia* terimi ile kavramsallaştırılmaktadır (Bauman 2017).

Bağımsızlık sonrasında Özbekistan, SSCB döneminden farklı olarak bir ulus-devlet olma yoluna girdiğinden, yeni siyasî yönelime uygun ideoloji bununla ilgili olarak seçildi. Bu, *devlet milliyetçiliği* olarak adlandırabileceğimiz bir ideolojidir ve bunun en belirgin özelliği, aşırı görülen akımlara karşı, istikrar odaklı bir denge politikası hedeflenmesidir. Bununla birlikte istikrarı bozabilecek tehditler de Kerimov tarafından tanımlanmış ve bunların arasında aşırı milliyetçilik ve bölgecilik ile kabilecilik öne çıkarılmıştır. Kerimov, ayrıca bunlara karşı denge sağlayacak orta yollar ile merkezileşmeyi pekiştirecek çözümler de önermiştir. Aşağıda bu tehditler ve bunlar karşısında benimsenen çözümler üstüne durulacaktır.

3. Özbekistan’da Millî Kimlik Gereksinimini Besleyen Sorunlar

3.1 Özbek Milliyetçiliği

Özbekistan’da milliyetçilik, bağımsızlık öncesinde, 1980’lerde kendini göstermeye başlamış, Mart, Nisan 1989’da Aral Gölü çevre felaketine karşı yapılan protestolar sırasında milliyetçi bir Özbek hareketi olan *Birlik* doğmuştur (Critchlow 1991). Çevre felaketi Özbekistan’da pek çok kişinin sağlığını etkileyen ve Moskova’ya bağlılığın zararlarını gösteren ikna edici bir örnekti.⁸ Bağımsızlıkla Moskova’ya bağlılık problemi ortadan kalksa da, Birlik ve ondan çıkan *Erk* hareketleri daha milliyetçi ve daha dinî gündemlerle Kerimov karşıtı muhalif hareketlere dönüşmüşlerdir. Bu iki siyasî oluşum, Kerimov tarafından istikrarı tehdit eden hareketler olarak değerlendirilmiştir.

Yine 1989’da Özbek SSC’de milliyetçiliğin etnik çatışmaya dönüştüğü olaylar yaşanmıştır. Tüm SSCB’de olduğu gibi, Özbek SSC’de işlemeyen planlamalardan olumsuz şekilde etkilenmiştir. Çözüm için uygulamaya konulan Gorbaçov’un reformları ekonomik durumu daha da bozmuş ve merkezî planlamaya dayalı sistemin çökmesine, işlevsiz kalan fabrikalar, sovhozlar ve kolhozların dağılması ile işsizlik sorununun çıkmasına neden olmuştur. Bu da pek çok cumhuriyette beklenmedik bir kaynak paylaşımı mücadelesi ve bazılarında etnik çatışmalar doğurmuştur. Orta Asya’da 1989’da Fergana Vadisi’nin Özbek SSC’ye ait kısmında Özbekler ile Ahıska Türkleri arasında, 1990’da vadinin Kırgızistan tarafında Kırgızlar ve Özbekler arasında çatışmalar çıkmıştır. İslam Kerimov bu dönemde, Fergana’daki etnik çatışmaların büyümesini engellemek için iktidara getirilmiş (Balım ve Gürbüz 2012: 233) ve ilk günlerinden itibaren etnik milliyetçilik ile aşırı

⁸ Aral Gölü sorunu, halen önemini korumaktadır. Asıl siyasî sebep, yani Moskova’ya bağlılık ortadan kalktıktan sonra bu sorun siyasî bir kaldıraç olma işlevini yitirmiştir. Gölün kuruması devam etmiş, hatta daha da şiddetlenerek, 2001-2006 arasında göl suyununun 4/5’ini kaybederek, küçük ve sığ bir su birikintisine dönüşmüştür (<http://aral-progress.com/index.php/aral-sea.html>).

dinî akımlara karşı tedbiri elden bırakmamış; böylelikle Özbekistan yeni bir kimlik inşa ederken, bu sorunların büyümesini engellemeye çalışmıştır.

Özbekistan'da başka milliyetler de yaşadığından ve Sovyet döneminde her milliyete önemli haklar tanındığından (Martin 2001), istikrarı bozmamak için aşırıya kaçılmaması ve diğer milliyetlerin rencide edilmemesi gerekiyordu. Resmî düzeyde bir Özbek milliyetçiliği desteklenirken, bunun teritoryal temelde kalması ve etnik milliyetçiliğe kaymasını engellemek hassasiyetlerden biriydi.

Resmî açıklamalara göre bugün Özbekistan'da yüz otuzdan fazla milliyet yaşamaktadır. Bunların nüfusu hakkında güncel istatistik bilgisi olmasa da, ülke nüfusunun yüzde seksenden fazlasını Özbeklerin oluşturduğu tahmin edilmektedir (CIA World Factbook, Uzbekistan). Ayrıntılı veriler en son 1989 yılında yayımlanmıştır. SSCB dönemi 1989 istatistiklerine göre Özbekistan'ın 19.810.077 kişilik nüfusu içinde 14.142.475 Özbek, 1.653.478 Rus, 933.560 Tacik, 808.227 Kazak, 467.829 Tatar, 411.878 Karakalpak, 188.772 Kırım Tatarı, 183.140 Koreli, 174.907 Kırgız, 153197 Ukraynalı, 121.578 Türkmen, 106.302 Türk vardı ve nüfusu yüz binin altında (sırasıyla) Yahudi, Ermeni, Azerbaycanlı, Alman, Uygur, Başkurt gibi pek çok milliyet yaşamaktaydı (Demoskop Weekly 1989).

Bazı milliyetlerin 2002 yılındaki nüfus verileri yayımlanmıştır. Buna göre ülkede 977.800 Kazak, 542.100 Karakalpak, 275.400 Tatar, 227.400 Kırgız, 152.300 Türkmen ve 41.000 Azerbaycanlı yaşamaktadır (Akhmetov 2006: 285).

Kerimov, Özbekistan'daki milletlerin çeşitliliğini şu şekilde yorumlamaktadır:

[D]ünyanın gerçek serveti, manevi bilgi alışverişi ve birbirlerini zenginleştirme imkânları işte bu çeşitliliktedir. (Kerimov 1997: 67) *Dünyamızda (...)* 1600'den fazla etnik grup yaşamaktadır (...) çok milliyetli ve çok lisanlı ülkelerde, ülkeye isim veren ana millet ile bu ülkede yaşamakta olan etnik azınlık arasındaki ilişkiler, iç politik istikrar ve millî güvenliğin en önemli şartlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır. (Kerimov 1997: 67-68).

Çok-milliyetliliği güvenlik ve istikrar açısından temel önemde faktörler olarak değerlendiren Kerimov, güvenlikçi bakışın ötesine geçerek, çok milletliliğin “*gelişmenin hızlanmasına yardımcı*” (Kerimov 1997: 68) bir faktör olduğunun altını çizerek, onu yapıcı bir konuma yerleştirmektedir. Bunlar, Kerimov'un “*Türkistan, Hepimizin Evi*” sloganında ifade bulmuştur (Kerimov 1997: 79). Geçerliliğini koruyan bu slogan sonradan “*Özbekistan, Ortak Evimiz*” şeklini almıştır.

Bu politika tercihiyle Özbekistan, farklı milliyetlerin kültürel haklarının korunması için önlemler almış; henüz 1992 yılında milliyetler arası ilişkilerin korunması ve geliştirilmesi için Özbekistan Uluslararası Kültür Merkezi'ni kurmuştur. Merkez bünyesinde bugün yirmi dört milliyetin kültür derneği faaliyet göstermektedir. Bunların ülke geneline yayılmış yüz kırktan fazla şubesi vardır. Kültür

derneğine sahip milliyetler şunlardır: Alman, Azerbaycanlı, Başkurt, Belarus, Buhara Yahudisi, Bulgar, Çin, Dungan, Ermeni, Gürcü, Kazak, Kırgız, Kırım Tatarı, Koreli, Litvanyalı, Polonyalı, Rus, Tacik, Tatar, Türk, Türkmen, Ukraynalı, Uygur, Yahudi, Yunan (International Culture Center of Uzbekistan).⁹

Bununla birlikte Özbek kültürünün geliştirilmesi için de politikalar belirlenmiş ve Özbek kültürü geçmişte Rus kültürünün sahip olduğu merkezî konuma yerleşmiştir. Böylelikle Özbekçe de geçmişte Rusçanın sahip olduğu “milliyetler arası ortak dil” statüsünü kazanmıştır.

Teritoryal tarihçilik, ülke merkezli bir yaklaşım sunduğundan Özbekistan’daki çok-milliyetli demografik yapıyı istikrar içinde korumak için uygundur. Ülke dışındaki Özbeklere yaklaşım da bunu teyit etmektedir. Ülkenin komşularının hepsinde yoğun bir Özbek nüfus yaşamaktadır. Tacikistan’da açıklanan 2010 nüfus sayımı verilerine göre, nüfusun yüzde 12,2’si (926.344 kişi) Özbek’tir (Şokirov, Asoev ve ark. 2012). Afganistan’da nüfusun yüzde 9 (Renee 2010: 221) ile 11’ini oluşturan (CIA World Factbook, Afghanistan), 3 milyona yakın Özbek vardır. Kırgızistan’da 2019 istatistiklerine göre, 940.628 Özbek yaşamakta ve bunlar nüfusun yüzde 14,7’sini teşkil etmektedir (<http://www.stat.kg/kg/statistics/download/dynamic/316>). Kazakistan’da ise, Özbekler nüfusun yüzde 2,96’sını (2012) oluşturmaktadır (Kazakistan Respublikası Statiska Agenttigi). Türkmenistan’da ise tahminen 314.000 Özbek yaşamakta ve nüfusun yüzde 5’ini oluşturmaktadır (<https://joshuaproject.net/countries/TX>). Tüm bu komşu ülkelerdeki Özbekler, Özbekistan sınırının hemen yanındaki il ve ilçelerdedir. *Irredentist* (yayılmacı) dış politika izleyecek herhangi bir ülke için böyle bir durum güçlü bir potansiyel yaratmaktadır. Fakat Özbekistan temel hedef olarak istikrarı korumayı seçtiğinden, bunu bozabilecek arayışlara da uzak durmaktadır.

Kerimov’un şovenizm olarak eleştirdiği, Özbekistan’ın *irredentist* (yayılmacı) heveslerin ardına takılmasını potansiyel bir tehdit olarak eleştirilmektedir: “*Şövenizmin tarihen kötü olmasının nedeni, aşırı derecede kuvvete değer vermesi ve özellikle, kendi millî üstünlüğüne olan güvenle büyük devletçiliğin güç ve baskı ilkesine dayanmış olmasıdır. Bu da, büyük devlet şovenizmi ve mütecaviz milliyetçilik zihniyeti taşıyan bir devletin kendi topraklarında çok sayıda kurbanlara ve kayıplara sebep olmasına yol açacaktır.*” (Kerimov 1997: 56-57)

Irredentizm kibir, baskıcılık ve yine istikrarın bozulmasına neden olacağından mahkûm edilmektedir. Özbekistan kendi milliyetçiliğini geliştirirken, bunu ülke

⁹ Bu derneklerden Türk dilli halklara ait olanlar ve Özbekistan’daki Türk dilli halklar hakkında daha fazla bilgi için bk. Balım ve Gürbüz 2012: 275-289.

ile sınırlı tutmaktadır. Ülke içindeki topluluklar sahiplenilirken, ülke dışındaki Özbeklere yönelik etkin bir politika izlenmemektedir. Bunlar, teritoryal tarihçiliğin seçimiyle uyum içindedir.

3.2 Bölgecilik ve Kabilecilik

Etnik milliyetçilik ve irredentist Özbek milliyetçiliği yanında millî kimlik inşasının altını oyabilecek bir başka tehdit bölgecilik ve kabilecilik olarak tanımlanmaktadır. Bu tehditler, aynı zamanda birleştirici bir ideolojinin yaratılmasının ivediliğini arttırmaktadır. Bunun altında Özbekistan'ın 1924'ten önce emirliklere bölünmüş olması ve tarihî olarak bölgesel farklılıkların varlığı ülkede bölgecilik güçlendirecek bir tehdit olarak görülmesi yatmaktadır. Kabilecilik de ülkedeki birlik duygusuna zarar veren bir başka sorundur. Tarihte Özbekistan'daki topluluklar arasında kavim veya boy kimliklerinin egemen olması bu sorunun arka planını oluşturmaktadır.

Sadece Özbekistan'da değil tüm Orta Asya'da boy ve bölge ilişkileri iç içe geçerek *clientelism* olarak adlandırılan kendini koruma ve üyelerine çıkar sağlamayı hedefleyen ilişki ağları meydana getirmiştir. Sovyet döneminde pek çok alanda modernleşme projeleri başlatılmakla birlikte, kişilerin tepedeki insanlarla kurdukları ilişkilerin önemi modern öncesi ilişki ağlarının yeniden üretilmesine yol açmıştır. Özellikle Sovyetlerin son dönemindeki kriz sırasında güçlenen bu ilişki ağları, bugün de Orta Asya'daki toplumsal ilişkileri anlamak için kritik öneme sahiptir.¹⁰

Bunun millî kimlik açısından önemi ise, insanların ilişki ağlarıyla bağları sayesinde iş bulması, yükselmesi, koruma ve destek kazanması; bu nedenle de vatandaşların yeteneklerine göre değerlendirildiği *meritokratik* bir topluluğun, yani kaynaşmış bir milletin parçası olmaları yerine bölgesel ilişki ağlarına bel bağlamalarıdır. Orta Asya'da İngilizce bir sözcükle *tribalism* diye adlandırılan bu durum, olumsuz olarak görülüp sözcük eleştiri amaçlı kullanılsa da (Gulette 2010: 59), gündelik güçlükler ilişki ağlarından medet ummayı hayatta kalmak için şart koşmaktadır.

Kerimov'a göre, “[u]ruğ-oymakçılığın amacı; kendi üyelerini devlet ve yönetim kademelerinde olabildiğince yükseltmektir. Uruğ-oymakçılığın temelinde doğum yerinin aynı olması bulunur.” (Kerimov 1997: 94) Burada “halen Orta

¹⁰ Batıdaki Orta Asya araştırmaları içinde bugün çok geniş bir literatür oluşturan bu konudaki tartışmaları özetleyen ve ayrıca saha çalışmasıyla durumu tespit etmeye çalışan iki önemli çalışma için bk. Collins 2009, Schatz 2004. Bunların değerlendirildiği bir yazı için bk. Gullette 2010. Genel bir değerlendirme için bk. Jacquesson 2012. Tartışmaları Türkçeye aktaran eleştirel bir makale için bk. Coldoşov 2013.

Asya’nın bazı yerlerinde bölgesel kimlik, millî kimlikten bile önce geliyor” saptaması yapılarak, bu, millî kimliğin gelişimi önündeki bir engel olarak değerlendirilmektedir. “*Uruğ-oymakçılık*” dense de aslında burada kastedilen Türkiye’de *hemşerilik* olarak da tanımlanan bölgeciliktir.

Buna gerekçe olarak, Orta Asya tarihinde *millî devletlerin* olmaması, devletlerin sülale veya bölge temelinde oluşması gösterilmektedir. Bu nedenle Kerimov, bugün Harzemli, Ferganalı, Surhanderyalı gibi ayrımların çıktığı uyarısını yapmakta, hatta “*ayrılma eğilimi bulunan bölgeler*”in olduğu ve bunun “*devletin bütünlüğüne karşı gerçek bir tehlike*” olduğunu vurgulamaktadır (Kerimov 1997: 94-97).

Bunlara karşı geliştirilen çözümler vatan bütünlüğünü pekiştiren bir anlayışla yazılan, kapsayıcı, Özbekistan’ın bugünkü sınırları içinde kök salmış, geçmişten gelen zengin mirasının sahiplenildiği teritoryal bir tarih yazıcılığı ve bu çerçevede geçmişten günümüze Özbekistan sınırları içindeki kültürel olguları hangi etnik grupla ilgili olduğuna bakmaksızın sahiplenmektedir. Aşağıdaki son bölümde bunun tarihçilikteki sonuçları üstünde durulacaktır.

4. Özbekistan’da Tarihin Kimlik Oluşturmadaki Rolü ve Vatan Tarihi Tercihi

İslam Kerimov, *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde* kitabında tarihe bakış ve tarihin kimlik oluşturmadaki rolüyle ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

Ülkemiz ve devletimizin tarafsız ve gerçek tarihinin yeniden oluşturmada, bağımsızlığı gerçekleştirilmesinde, halkın, millî şuurun, deyim yerindeyse millî gururun, tarihi tecrübenin çok büyük önemi vardır. (...) Tarih, milletin gerçek terbiyecisidir. Yüce Büyük atalarımızın yaptıkları ve cesaretleri, tarihi hafızamızı canlandırarak yeni vatandaşlık şuurunu şekillendirmekte, ahlakî terbiye ve ibret kaynağına dönüşmektedir. (Kerimov 1997: 126-127)

Kerimov, vatandaşlara yeni bir bilinç ve ahlâk kaynağı, yani Sovyet ideolojisinin yerini alacak yeni bir ideoloji takdim ederken, bunun en önemli dayanağı olarak tarihi görmektedir. Fakat resmî tarihçilik için bu geçmiş, günümüz ihtiyaçlarına ve Sovyet döneminden devralınan tarih algısına uygun şekilde kurgulanan bir geçmiştir. Bir millî kimlik olarak Sovyet döneminin başında kesinlik kazanmış olan Özbek kimliği, Sovyet dönemi boyunca derinlere kök salmıştır. Bu geleneğin en güçlü izlerinden biri, Özbek millî kimliğinin soy değil, toprak (*teritoryal*), yani vatan temeline dayandırılmasıdır. Bu, aynı zamanda bağımsızlık sonrası tarih yazıcılığını anlamada da ayırt edici bir konuma sahiptir.

Sovyet döneminde, cumhuriyetlerde tarih araştırmalarının yapılmasına destek verilmiştir. Milletlerin kendi tarihlerini araştırarak tarihî aşamaların ortaya

konulması nasıl bir tarihî gelişim içinde olduğunun gösterilmesi için gerekliydi. *Tarihsel materyalizmin* belirlediği insanlık tarihindeki aşamalara göre, her bir halkın tarihî evrimi kademelendirilmiş ve böylece nihai hedef olan komünist topluma giden yolun mihenk taşları vatandaşlara gösterilmişti. Sınıf mücadelesine göre ilerleyen bu evrim çizgisi içine milletlerin oluşumu da kavimlerden sonra gelen bir aşama olarak dâhil edilmişti. O noktadan daha ileriye, milletlerin kaynaştığı büyük insanlığa gidilecekti. Sovyet cumhuriyetleri içindeki tarihî olaylar, bu tarih anlayışı içinde değerlendirilirken, tarihin çalışma sahası da belirlenmişti. Tarihçiler, her bir cumhuriyetin sınırları içindeki olayları araştırmakla yükümlüydü. Bu, herhangi bir Sovyet cumhuriyetinin tarihinin o toprakların tarihi olduğu anlamına gelmekteydi. Bu sınırlar 1924-1936 arasında çizilmiş olsalar dahi, tarihî gerçeklikmiş gibi kabul edildiler. Özbekistan'da da buna uygun olarak yalnızca günümüz sınırları içinde geçmişte yaşamış olanlar Özbeklerin ataları olarak kabul edilmekte; bu topraklardaki olgu ve olaylar Özbekistan'ın tarihî mirasının parçaları olarak kabul görmektedir.

Kerimov da bu toprakların ve bu topraklarda yaşayan herkesin tarihini sahiplendiklerini şöyle ifade etmektedir:

... bu topraklarda yüz yıllarca yaşayan cihan kültürlerinin biri diğerini zenginleştirmiştir. Burada göçebe halklar yerleşik halklarla, İranlı kabileler Türk kabileleriyle, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerle, asırlarca beraber yaşamışlardır. (Kerimov 1997: 128)

... kültürel, tarihi ve antropolojik köklerimiz, bizi Tacik halkıyla da birleştirmektedir. Bu durum bize, kendi kültürümüzü, Merkezî Asya için belki bir ölçüde üstün Türk ve Fars kültürlerinin sentezi olarak kabul etmek hakkını verecektir. Böyle bir servete sahip Özbekistan'ın Merkezî Asya ülkelerinin kültür birliğinin öncüsü olması mümkün ve gereklidir. Özbekistan, bölgesel ölçülere göre yüksek derecedeki kentleşme ve sanayileşmeyi, bunun yanı sıra bilimsel teknik kadrolara sahip olmayı, hayat düzen ve tarzının köklü ve geleneksel olmasını bir araya toplamıştır. Bu yüzden Özbekistan doğu ile batının temaslarında aracı, birçok kültürlerin manevi ilişkilerinin de sembolü olabilecektir. (Kerimov 1997: 130)

Kerimov'un Özbekistan topraklarının tarihî mirasını nasıl sahiplendiği ve kendilerini Fars ile Türk kültürlerinin temsilcisi olarak gördükleri burada açıkça ortaya konulmaktadır. Özbekistan, topraklarında yaşamış tüm halklar, tüm kültürlerle zengin bir uygarlık mirası devralmıştır ve bu, bugünü ve geleceği için ona paha biçilmez bir statü kazandırmaktadır.

Vatan merkezli bu yaklaşım ve bununla sahiplenilen zengin tarihî miras, ülkenin seçtiği tarihî kişiliklerde de görülmektedir. Örneğin Kerimov yine aynı kitapta şu isimleri anmaktadır: *“İmam Buharî, İmam Tirmizî, Hoca Bahaüddin Nak-*

şibendî, Hoca Ahmet Yesevî, El Harezmi, Birunî, İbni Sina, Emir Timur, Mirza Uluğ-bey, Zahirüddin Babur ve bir çok yüce ecdadımız, milli kültürümüzün gelişmesine büyük katkıda bulunmuş ve halkımızın milli iftiharlı olmuşlardır” (Kerimov 1997: 127). Kerimov’un adını andığı bu on kişilik liste daha da uzatılabilir.

Özbekistan’daki kamusal alanlarda Ali Şir Nevaî gibi pek çok tarihî şahsiyet millî kimlik oluşturmada örnek alınacak ve “*yeni nesilleri terbiye edecek*” rol modeller olarak takdim edilmektedir. Bu kişiliklerin kökeninin Özbek olup olmadığına önemsenmediği, hatta Türki veya Farsî olmasının da bir önemi olmadığı göze çarpmaktadır. Önemli olan, günümüzdeki ülke sınırları içinde yaşamış ve buradaki uygarlığın gelişimine katkıda bulunmuş olmalarıdır.

Özbekistan’da yaşayan her topluluğun, yaşanan her tarihî olayın buranın tarihinin parçası olduğu ön kabulü, elbette ki bir gerçeklik payı taşımaktadır. Ancak burada bir *seçici unutkanlık (selective amnesia)* da işlemektedir. Ernest Renan’ın henüz 1882’de milletin tanımını yaparken belirttiği gibi, “*Bir milletin özü, tüm bireylerinin pek çok ortak şeylerinin olması ve pek çok şeyi de unutmuş olmalarıdır.*” (Renan 1882: 3) Özbekistan ise sınırları dışındaki tarihî olgulara kapalı kalarak kimliğini inşa etmekte, yani ülkenin sınırları, tarihinin de sınırları olmaktadır. Oysaki bu sınırlar modern zamanlarda çizilmiş sınırlardır ve geçmişte bu “sınırların ötesi”ndeki gelişmeler de Özbekistan’ı ilgilendiriyordu. SSCB döneminde bakılmayan “sınır ötesi”ne bağımsızlık sonrasında ancak eğer özne ülke sınırları içinde ise bakılmaya başlanmıştır.

Burada vatan tarihi yaklaşımının etkisini görmek için tarihteki iki vakianın bugün nasıl ele alındığı örnek olarak gösterilebilir. Bunlardan biri Özbeklerin günümüzdeki vatanlarına göçü, diğeri bugün Özbekistan’ın millî kahramanı konumu kazanmış Emir Timur ve Timurîler dönemidir.

4.1 Özbeklerin Bugünkü Özbekistan’a Göçü

Özbekler uzun bir göç hareketi sonucunda geldikleri günümüz Özbekistan topraklarında 1500-1512 arasında hâkimiyetlerini tesis ederek yerleşmiş ve oradaki topluluklarla kaynaşmışlardır. Bugün Özbekistan tarihi yazılırken, günümüz sınırlarının öte yanındaki gelişmelere kapalı kalınması nedeniyle, 16. yüzyıl başında Özbekistan’a göç eden Özbek kavmine dışarıdan gelen ve “modern Özbek” topluluğunun oluşumuna etkisi olmayan bir kitle olarak bakılmaktadır. Özbekistan’daki tarihçiler, bu göçün tarihlerinde herhangi bir önemi olmadığını ifade

ederken,¹¹ aynı göç hareketinin parçası olarak (Elias 1972: 272-73) Kazakların bugünkü Kazakistan'a yerleşmeleri Kazakistan tarihinde kritik önemde bir konu olarak ele alınmaktadır (Kerimov 1997: 67).

Özbekistan'da sert tartışmalara yol açan bu mesele hakkındaki tartışma, İlkhamov editörlüğünde hazırlanan ve 2002'de basılan *Etniçeski Atlas Uzbekistana* (Özbekistan Etnik Atlası) kitabı çerçevesinde başlamıştır. Bu milletlerin oluşumu konusunda günümüzde yaygınlaşan ve milletlerin modern çağda inşa edilmiş topluluklar olduğunu savunan *modernist* (Özkırmılı 2008) yaklaşıma uygun olarak, Özbeklerin modern çağda millet haline geldiği görüşünü ileri süren bir çalışmadır. Çalışma, bugün Özbekistan'da yaşayan halkların tarihi, günümüzdeki durumu ve nüfusları hakkında bilgiler vermektedir. 1989'dan sonra ülkedeki milliyetler hakkında ayrıntılı resmî bilgi yayımlanmadığından, İlhamov'un verdiği bilgiler hatalar içerse de çalışması ilgiyle karşılanmıştır.

Çalışma, resmî görüşü temsil eden Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün eleştiri oklarını üstüne çekmiştir. Enstitü Başkanı Alimova dâhil enstitüden üç kişi *O'zbekiston tarihi* dergisinde eleştirel bir makale yayımlamışlardır (Alimova, Arifkhanova ve Kamoliddin 2004). İlhamov, modernist yaklaşımıyla, Özbekistan tarihçiliğine egemen olan, Sovyet döneminden gelen *etnojenez*e (millet oluşumu) dayalı yaklaşıma karşı çıkıyordu. Özbeklerle ilgili etnojenez kuramı, Özbeklerin modern çağdan çok önce, 9-12. yüzyıllarda ortaya çıktıklarını kabul eder (Muhammadjonov ve Usmonov 2005: 83).

2004'te İlkhamov, Orta Asya çalışmaları alanında saygın bir dergi olan *Central Asian Survey*'de yayımladığı bir makale ile temel düşüncelerini daha geniş akademik çevrelere duyurmuş, ardından 2006 yılında *Anthropology & Archeology of Eurasia* dergisi bir sayısını bu konuya ayırmıştır. Burada İlkhamov'un iki makalesi (Ilkhamov 2006a, 2006b), İlkhamov'un makalesi üstünden Özbekistan'daki tarihçiliği eleştiren makaleler (Laurelle 2006, Finke 2006) ve Özbekistan Tarih Enstitüsü'nün bunlara yanıtı niteliğinde, enstitü üyesi Kamaloddin tarafından kaleme alınan bir makale yayımlanarak (Kamoliddin 2006), konu bir dosya bütünlüğünde geniş çevrelere taşınmıştır.

Kamaloddin'in İlkhamov'u eleştirirken öne çıkardığı öncelikle, İlkhamov'un Özbeklerin üç topluluğun, yani göçebe Özbekler, onlara katılan yerel Türk ve Oğuz kavim ve boyları ile Sartların karışımıyla ortaya çıktığı iddiasıdır. Aslında resmî görüş de ülkedeki tüm halkları kucaklamaktadır. Ancak burada asıl karşı çıkılan Özbekistan'daki halklar değil, oraya sonradan gelen göçebe Özbek boyla-

¹¹ Bu tarihi olayın Özbekistan ve Kazakistan tarihçileri tarafından bugün nasıl farklı değerlendirildiği hakkında bk. Gürbüz 2013.

rıdır. Bu boyların, Özbek milletini yaratan karışıma dâhil edilmesine itiraz edilmesi ilginç gelebilir. Yazıda bu itirazın hemen ardından gelen paragraf, itirazın gerisinde ne yattığını da göstermektedir: “*Kabul edilmeli ki, bu görüş aslında önyargılı ve bilim dışı görüşlerden kaynaklanan, Özbekler ve Orta Asya’nın diğer Türk-dilli halklarını ‘bölgede kendi kültürel gelenekleri olmayan ve uygarlıkların gelişimine katkıda bulunmamış, kültürsüz göçebeler, sürü çobanları, göçerler ve fatihler’ olarak tasvir etmeye çalışan bazı araştırmacılar arasında yaygındır.*” (Kamaloddin 2006: 42-43)

Burada görüldüğü gibi asıl karşı çıkılan; göçle gelen Özbek boylarında cisimleşen, göçebe ve kültürsüz olarak görülen bir kültürle özdeşleştirilmektir. Özbekistan, Kerimov’un yukarıda alıntılanan sözlerinde açıkça görüldüğü gibi, köklü bir uygarlığın temsilcisi olma statüsünü üstlenmiştir ve vatandaşlarına da bunu örnek olarak göstermektedir. Günümüzdeki resmî görüş, geçmiş 1940’lara giden, önemli bir tarihçi olan Yakubovski’nin tezine dayanmaktadır. Bu görüş, o zamanlar bir başka Sovyet tarihçi olan Semenov’un Özbeklerin atalarının göçebe Özbek boyları olduğunu savunan yaklaşıma karşı geliştirilmiştir. Böylelikle ortaya çıkan bugünkü teze göre Özbek etnojenezi 10-11. yüzyıllardaki Karahanlılar dönemine dayandırılmıştır (Ilkhamov 2004: 290). Günümüzde tarih ders kitaplarında da aynı yaklaşım devam etmektedir: “... *etnik cereyanlar neticesinde 9-12. yüzyılın başlarında Özbek halkı şekillendi. Onun esasını, bir kısmını ülkemizde muhkem yaşamakta olan tüm yerli ahali teşkil etti. İkinci kısmı ise ülkeye giren Türki halklardır*” (Muhammadjonov 2005: 83).

Böylelikle etnik şekilleniş 12. yüzyılda tamamlandığından göçebe Özbekler dâhil sonradan buna katılan bütün kavimler modern Özbek halkını oluşturan çekirdeğin dışında kalmaktadır. Kamaloddin’in aktardığı resmî yaklaşıma göre, modern Özbek dili (Uygurca ile birlikte) Karluk lehçesinden çıkmış, Mahmud Kaşgarî, Yusuf Has Hacib Balasagunî ve 12-13. yüzyıllardaki yazarlarca geliştirilmiştir. Bu dil de, o bölgede olgunlaşan kültür de, sonradan buraya gelen Özbekler tarafından benimsenmiştir. Bu nedenle aslında onların Özbekistan’a bir etkisi olmadığı, tersine ülkenin zengin kültürel birikimiyle onları özümsemişi savunulmaktadır (Kamaloddin 2006: 45). Bu nedenle Özbeklerin ve Özbekistan’ın tarihi birbirinden ayrılmakta ve burada “kendi” tarihleri olarak tercih edilen ülkenin tarihi olmaktadır.

4.2 Altın Çağ: Emir Timur ve Timurîler

Özbekistan’ın Özbek kavminin tarihi yerine, geçmişten günümüze ülke sınırları içindeki yaşanmış gelişmeleri kendi tarihi olarak kabul etmesi, bugün tarihî

kahramanları konumunu kazanmış olan Emir Timur'a bakışta da kendini göstermektedir. Timur'un kimliği de en azından dışarıdan bakanlar için ilginç bir durum yaratmaktadır. Timur (1336-1405), Özbeklerin günümüz Özbekistan'ına gelmesinden (1500) çok önce yaşamıştır. Özbekler, bölgeye geldiklerinde inatçı bir direniş gösteren son Timurî *mirza* (*emirzade*) Babür'ü de bölgeden tamamen ayırılıp Kabil'e gitmeye mecbur bırakarak (1512) buraya yerleşmişlerdir (Arat 1987: 87-90; Dale 2004: 246, 285). Oysa bugün Özbekistan'ın en önemli tarihî kahramanı Emir Timur'dur ve Özbekistan'ın tarihteki altın çağını da Emir Timur ve Timurîler dönemi oluşturmaktadır (Manz 2002: 22).

Timur'un önemi üstüne tartışmalar Sovyet döneminde başlamıştır. Sovyet döneminde diğer hükümdarlar gibi "feodal despot" olarak görülen Timur tarihte öne çıkarılan biri değildi. Onun yerine tarihteki bilim insanları önemli şahsiyetler olarak anılırdı. 1980'lerde Timur'u öven çalışmalar çoğalmış ve bağımsızlıktan sonra Timur "millî kahraman" olmuş (Manz 2002), hızla başkent'in en önemli meydanı dâhil kamusal alanlarda yerini almıştır. Taşkent'in ana meydanında Timur heykelinin konulduğu yerde daha önce sırasıyla, Rus Çarlığı döneminde ilk Türkistan Valisi von Kaufmann, Stalin döneminde Stalin, Kruşçov döneminde Marx yer almaktaydı. Bağımsızlıktan sonra Timur'un heykelinin yerleştirildiği bu meydan, Özbekistan'ın yakın tarihinin bir özetini sunmaktadır. Bu meydana ayrıca "Timurîler Tarihi Devlet Müzesi" inşa edilmiş, burada Timur ve halefleri dönemindeki ihtişamı yansıtan resimlere, mimari eserlerin maketlerine yer verilmiştir. Bu müze, Timur ve çocuklarını ülkenin en merkezî yerine yerleştirmekte ve vatandaşlarına da bir odak işaret etmektedir.

Timur ve Timurîlere verilen ağırlık okul eğitiminde de görülmektedir. Yaklaşık 1.200 yıllık tarihi gelişmeleri kapsayan sekizinci sınıf *Özbekistan Tarihi* ders kitabının üçte birini sadece 120 yıllık Timurîler dönemi kaplamaktadır (Muhammadjonov 2005). Bu konuya verilen ağırlık, onu tüm Özbekistan tarihi eğitimi içinde en çok öne çıkan konu haline getirmektedir.

Bağımsızlık alındığında Timur Özbekistan'ın baş tarihî kahramanı olmak için rakipsiz gibiydi. Timur'un sıfırdan başlayıp geniş topraklar fethetmesi ve kültürel eserleriyle de Özbekistan'ın en görkemli dönemini başlatması ona tarihte ayrıcalıklı bir yer verilmesini sağlamıştır. Timur döneminde Özbekistan siyasi, ekonomik ve kültürel merkez olmuştur. Sıfırdan başlayıp, kendi kurduğu büyük bir devletin başına geçmiş; elinde tutamayacağı yerlerdeki, kendisine rakip olabilecek Altın Orda ve Osmanlı hükümdarını yenmiş; İpek Yolu üstünde, kendi hâkimiyeti dışındaki güzergâhları ortadan kaldırarak, ticaretin kendi topraklarından akmasını sağlamıştır. Fethettiği bölgelerden sanatçı, yazar ve bilim adamlarını kendi başkenti Semerkand'da toplamış böylelikle Özbekistan'ın en görkemli dönemini başlatmıştır. Ayrıca onun döneminde Ahmet Yesevî Türbesi, Bibi Hanum

Camii gibi dev mimarî eserler inşa edilmiştir. Soyü itibarıyla sahip olmadığı yüceliği zaferleri ve dev mimarî eserlerle sağlamıştır. Timur üstüne en önemli çalışmayı yapan Manz, onun için *“onunla ilgili tüm nesnelere ve olaylar geçmişteki, o günkü ve gelecekteki rakipleri küçeltmeye niyet eden bir ölçekte yapılmıştır”* der (Manz 1999: 4).

Günümüzde Timur’un Özbekistan için önemini Kerimov 1996 yılında, UNESCO desteğiyle düzenlenen Timur’un doğumunun 660. yılı kutlamalarında ifade etmiştir. Manz’ın aktardığına göre, Kerimov *“öncelikle Timur’un merkezileşmeyi sağlamış olmasını, ticaret ve uluslararası ilişkilerin önemini kabulünü, inşa faaliyetlerini, dindarlığını ve ilmi faaliyetlere desteği ile modern Özbekistan için tüm davranış modellerini [sağladığını] vurgulamıştır”* (Manz 1999: 23).

Kısaca, Timur döneminin bugün Özbekistan için önemli olan merkezileşmeyi, Orta Asya liderliğini, ekonomik ve kültürel canlanmayı sembolize ettiği ve ülkedeki devlet kuran, sanatı ve bilimi destekleyen, kudretli bir millî kahraman beklentisine denk düştüğü söylenebilir. Timur, bunları göçebe ve yerleşik kültürleri, Fars ve Türk geleneğini, Cengiz’i ve İslam yasalarını birleştirerek, ama kendini onların üstünde konumlandırarak yapmıştır. Cengiz soyundan olmadığından meşru hükümdar olamamasına karşın, başarılarıyla bu hakkı elde etmiş ve farklı dayanaklardan güç alarak kendini hükümdar kılmıştır. Bu, Özbekistan için bir model olabileceği gibi, Orta Asya’ya sunulacak bir model işlevine de sahip olabilir.

Sonuç

Özbekistan bağımsızlıktan sonra pek çok sorunla karşılaşmış ve bunların karşısında yeni bir model ve ideoloji arayışına girmiştir. Bunun için tarihî mirastan yoğun bir şekilde yararlanılmış ve vatandaşlarına gurur duyacakları bir millî kimlik yaratılmasına girişilmiştir. En uzak geçmişten günümüze Özbekistan tarihi, Özbeklerin millî gururlarını kabartacak bir alan olarak önem kazanmıştır.

Ülkede tehdit olarak görülen, milliyetçi akımlar karşısında ılımlı bir devlet milliyetçiliği geliştirilmiş, bölgecilik ve kabilecilik karşısında merkezileşme güçlendirilmeye çalışılmıştır. Özbekistan, sorunlara çare bulup, kendi ayakları üstünde doğrulurken, devlete bağlı, kendine ve geleceğine güvenen vatandaşlar yaratmak için çalışmalara başlanmış; kökünü Özbekistan’ın geçmişinden alan Özbek millî kimliğinin merkezinde olduğu bir vatandaşlık anlayışı oluşturmaya girişmiştir.

Ne var ki bu millî kimliğin oluşturulması beraberinde bazı meseleler de doğurmuştur. Bunlardan en önemlisi *Özbek* adının tarihiyle ilgilidir. Bugün Özbekistan’da yaşayan halkın bu adı alması, Özbek SSC’nin kurulduğu ve sınırlarının çir-

zildiği 1924 yılındaki gelişmelerle ilgilidir. Bugün ülkenin tarihi de, burada yaşayan Özbeklerin atalarının kim olarak kabul edildiği de 1924'te çizilen sınırlara dayanmakta ve bu şöyle bir durum doğurmaktadır: Özbekistan'ın tarihî halkları, 16. yüzyılın başında bu topraklara gelen Özbekler değil, onlardan önce günümüzdeki sınırlar dâhilinde yaşamış olan halklardır. Böylece tarihteki Özbekler, ülkeye dışarıdan gelen bir kavim niteliği kazanmaktadır. Ülkenin resmî yaklaşımını temsil eden Bilimler Akademisi de Özbek kavminin kendi kültürleri ve tarihlerinin üstünde hiçbir etkisinin olmadığını, tersine o topraklardaki kültürel birikimin göçle gelen Özbek kavmini etkilediğini, hatta özümselediğini vurgulamaktadır. Gerçekten de Özbekistan'daki kültürel eserler açısından bakıldığında, Özbek kavminin önemli bir etkisinin olmadığı, Özbeklerin o topraklarda var olan kültürü benimseyerek sürdürdükleri söylenebilir.

Özbekistan'da Özbek kavminin *kültürsüz konargöçerler* olarak yaftalanmaları başka bir algıyı yansıtır. 1990'larda dünya akademik literatüründe konargöçerleri yerleşikler karşısında aşağı gören anlayış terk edilmiş; konargöçerlerin yerleşiklerle *ortakyaşam (simbiyoz)* sürdürdükleri ve kültürleriyle insanlık uygarlığına katkıda buldukları kabul edilmiştir (di Cosmo 1994). Özbekistan'ın burada yerleşik kültürü benimsemesi ve hatta bunu üstün tutması aslında kendine biçtiği rolle ilgilidir. Resmi söylemde, komşulardan farklılıklar vurgulanırken, yerleşik uygarlığın Orta Asya'daki merkezi olduğunu öne çıkarmaktadır. Üstün tutulan bu kültürel miras, Özbekistan'ın diğer Orta Asya ülkelerine göre kendini daha üstün bir konuma yerleştirebilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle "altın çağ" olarak görülebilecek bir dönem varsa, bunun Özbeklerin göçünden önce olması dikkate alınacak bir unsur değildir; zira Özbekistan kendini Özbek kavminden önceki köklü yerleşik uygarlığın mirasçısı olarak görmektedir. Bu açıdan bakılırsa; gelecekte yeniden başarılı olunacak, bir rönesans yaşanacaksa bu, Timur döneminin sırrının kavranmasıyla gerçekleşecektir.

Timurîler dönemindeki başarılar ülkeyi diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden ayırmaktadır. Orta Asya'da en zengin kültürel birikime ulaşılan dönem, en geniş fetihler, İpek Yolunun Orta Asya'daki en parlak dönemi bu dönemdir. Bu nedenle tarihî miras söylemi içinde ortaya konulanan şu olduğu ileri sürülebilir: Orta Asya yeniden öne çıkacaksa, bu, geçmişin sırlarını çözen Özbekistan önderliğinde olacaktır. Tarihî miras değerlendirilerek, Özbekistan Orta Asya'nın öncü ülkesi olmalıdır. Bu, Fars ve Türk Orta Asya'nın kültürel mirası üstüne şekillenmektedir; tıpkı Timur'un devleti ve günümüz Özbekistan'ı gibi. Ayrıca Timur, Orta Asya tarihinde ender görülen bir merkezileşme yaratmadaki becerisiyle de bugün Özbekistan için değerli ve işlevsel bir referanstır. Ülkede merkezkaç güçler olarak görülen milliyetçi akımlar ile kabilecilik ve bölgecilik karşısında merkezileşme savunulurken de Timur kullanışlı bir örnek sunmaktadır.

Bu gizli ya da açık mesajlar, bugün diğer Orta Asya ülkelerinden çok, ülkenin kendi vatandaşları için anlam taşımaktadır. Özbekistan, istikrar ve güvenlik için tarihiyle gururlanarak geleceğe bakan, geçmişten gelen ahlâk değerleriyle donanmış bir millet inşa etmeye çalışmaktadır. Ülkedeki sorunlar aşılmaya çalışılırken ve siyasî sistemi oturtma denemeleri yapılırken, inşa edilen yeni millî kimlik bu sorunlar karşısında dayanma gücü verecek yeni ideolojiyi de inşa etmektedir. Bu da, sınırlar dâhilindeki bütün yerleşik uygarlıkların zengin mirasını sahiplenerek, gurur kaynağı olan bir kültürel birikim sunmakta, geleceğe güvenle bakılması için referans olmaktadır. Ayrıca geçmişten çıkarılan örnek kişiliklerle Sovyet ahlâkı yerine yeni bir ahlâk seçeneği sunulmaktadır. Bu, kökleri tarihte olan, gözünü geleceğe dikmiş vizyon, aslında öncelikle günümüzdeki sorunları karşısında istikrar sağlamaya çalışan bir millî ideolojinin uzantısıdır. Özbekistan, Mirziyoyev liderliğindeki yeni dönemde bu millî ideoloji ve tarih yaklaşımı temelleri üstünden yoluna devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- 📖 Abashin, Sergei. “The Transformation of Ethnic Identity in Central Asia: A Case Study of the Uzbeks and Tajiks.” *Russian Regional Perspectives Journal* 1. 2 (2003): 32-35.
- 📖 Akbarzadeh, Sh. “A Note on Shifting Identities in the Ferghana Valley.” *Central Asian Survey* 16 (1997): 65-68.
- 📖 Akhmetov, E. *Republic of Uzbekistan: Reference Book*. Taşkent: Ozbekiston NMİU, 2006.
- 📖 Alimova, D., Z. Arifkhanova ve Sh. Kamoliddin. “Kakim ne doljen bit etniçeskii atlas Uzbekistana.” *O’zbekiston Tarihi* 4 (2004): 72–85.
- 📖 Allworth, Edward. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*. Stanford: Hoover Institution, 1990.
- 📖 Arat, Reşit Rahmeti (Çev.). *Vekayi Babur’un Hatıratı. Gazi Zahiruddin Muhammed Babur*. Ankara: TTK, 1987.
- 📖 Atkin, Muriel. “Tajiks and the Persian World.” *Central Asia in Historical Perspective*. Ed. Beatrice F. Manz. Oxford: Westview, 1994: 127-143.
- 📖 Balım, Çiğdem ve Yunus Emre Gürbüz. “O’zbekiston Respublikasi: ‘Özbek Modeli.’” *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*. 1. Cilt. Der. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım. Ankara: AKM, 2012: 221-311.
- 📖 Bauman, Zigmunt. *Retrotopia*. Cambridge: Polity, 2017.

- 📖 Bennigsen, Alexandre ve Marie Broxup. *The Islamic Threat to the Soviet State*. London: Croom Helm, 1983.
- 📖 Coldsöov, Altınbek. "Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar." *OAKA* 8. 15 (2013): 101-133.
- 📖 Collins, Kathleen. *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge: Cambridge University, 2009.
- 📖 Critchlow, James. *Nationalism in Uzbekistan: A Soviet Republic's Road to Sovereignty*. San Francisco: Westview, 1991.
- 📖 di Cosmo, Nicola. "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History", *The Journal of Asian Studies* 53. 4 (1994): 1092-1126.
- 📖 Dale, Stephen F. *The Garden of the Eight Paradises. Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530)*. Leiden: Brill, 2004.
- 📖 Elias, N. *A History of the Moghuls of Central Asia Being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammed Haidar Dughlat*. London: Curzon, 1972.
- 📖 Finke, Peter. "On A. İlkhmov's 'Archeology of Uzbek Identity'." *Anthropology & Archeology of Eurasia* 44. 4 (Spring 2006): 75-79.
- 📖 Golden, Peter. "I will give the People unto thee: The Chinggisid Conquest and Their Aftermath in the Turkic World." *JRASS Series* 3. 10. 1 (2000): 21-41.
- 📖 Gullette, David. "The Problems of the "Clan" Politics Model of Central Asian Statehood: A Call for Alternative Pathways for Research." *Stable Outside, Fragile Inside?: Post-Soviet State in Central Asia*. Ed. Emilian Kavalski. Burlington: Ashgate, 2010: 53-69.
- 📖 Gürbüz, Yunus Emre. "One Migration Two Different Historiographies: The Migration of the Uzbeks and Kazakhs in the 15th Century." *Turkish Studies* 8. 5 (Bahar 2013): 321-329.
- 📖 Hirsch, Francine. "Toward an Empire of Nations. Border-Making and the Formation of Soviet National Identities." *The Russian Review* 59. 2 (2000): 201-226.
- 📖 İlkhmov, Alisher (Ed). *Etniçeski Atlas Uzbekistana*. Taşkent: İnstitut "Otkrıtoe Obşestvo", 2002.
- 📖 -----. "The National and the Ethnic as Construct and/or Phenomena of Civil Society: A Prepons to Opponents." *Anthropology & Archeology of Eurasia* 44. 4 (Spring 2006): 92-102.

- , "Archaeology of Uzbek Identity." *Central Asian Survey* 23. 3-4 (December 2004): 289-326.
- , "Archeology of Uzbek Identity." *Anthropology & Archeology of Eurasia* 44. 4 (Spring 2006): 10-36.
- Jacquesson, Svetlana. "From Clan Narratives to Clan Politics." *Central Asian Survey* 31. 3 (2012): 277-292.
- Kamoliddin, Sh. "The Notion of Ethnogenesis in The Ethnic Atlas of Uzbekistan." *Anthropology & Archeology of Eurasia* 44. 4 (Spring 2006): 42-46.
- Kara, Abdulvahap. *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*. İstanbul: Da, 2002.
- Karasar, Hasan Ali. "Chicherin on the Delimitation of Turkestan Native Bolsheviks versus Soviet Foreign Policy. Seven Letters from the Russian Archives on Razmezhevanie." *Central Asian Survey* 21. 2 (2002): 199-209.
- , "The Partition of Khorezm and the Positions of Turkestanis on Razmezhevanie." *Europe-Asia Studies* 60. 7 (September 2008): 1247-1260.
- Kerimov, İslam. *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde*. Ankara: Bilig, 1997.
- Kumekov, B. "Problems of the Kazak Statehood." *History of Kazakhstan Essays, Academy of Sciences of the Republic of Kazakstan*. Ed. M. K. Kozybaev. Almaty: Gylym, 1998: 62-70.
- Laurelle, Marlene. "The Ethnic Atlas of Uzbekistan in the Context of the Contemporary Institutional Situation in Post-Soviet Uzbek Ethnology." *Anthropology & Archeology of Eurasia* 44. 4 (Spring 2006): 70-74.
- Manz, Beatrice Forbes. "Tamerlane's Career and Its Uses." *Journal of World History* 13. 1 (Spring 2002): 1-25.
- , *The Rise and Rule of Tamerlane*. Boston: Cambridge University, 1999.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca: Cornell University, 2001.
- Muhammadjonov, A. ve Q. Usmonov. *O'zbekiston Tarixi (Milodning IV Asridan XVI Asr Boshlarigacha), 7-Sinif*. Toshkent: Devlet İlmîy Nashriyoti, 2005.
- Özkırmılı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu-Batı, 2008.
- Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917- 1923*. Cambridge: Harvard University, 1954.
- Saray, Mehmet. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1985)*. Ankara: TTK, 1994.

- 📖 Schatz, Edward. *Modern Clan Politics: The Power of "Blood" in Kazakhstan and Beyond*. Seattle: University of Washington, 2004.
- 📖 Schoeberlein-Engel, John. "The Prospects for Uzbek National Identity." *Central Asia Monitor* 2 (1996): 12-20.
- 📖 Smith, Jeremy. *The Bolsheviks and the National Question: 1917-1923*. London: Macmillan, 1999.
- 📖 Subtelny, M. E. "The Symbiosis of Turk and Tajik." *Central Asia in Historical Perspective*. Ed. Beatrice Manz. Boulder: Westview, 1994: 45-61.
- 📖 Togan, Isenbike. *Flexibility and Limitations in Steppe Formations*. Leiden: Brill, 1998.
- 📖 -----. "Second Wave of Islam and Özbek Khan: Strategies for Conflict Resolution." *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Volga-Ural Region*. Kazan, İstanbul: IRCICA, 2004: 15-33.
- 📖 Yakubovskiy, A. Yu. *Altın Ordu ve Çöküşü*. Ankara: TTK, 1992.

İnternet Kaynakları

- 📖 CIA World Factbook. "Afghanistan." <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>. (E.T. 11.07.2019).
- 📖 CIA World Factbook. "Uzbekistan." <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html> (E.T. 24.07.2019).
- 📖 Demoskop Weekly 1897. "Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiskoy İmperii 1897". http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php. (E.T. 10.06.2019).
- 📖 Demoskop Weekly 1926. "Vsesoyuznaya perepis haseleniya 1926 goda". http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. (E.T. 10.06.2019).
- 📖 Demoskop Weekly 1989. "Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1989 Goda". http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4. (E.T. 10.06.2019).
- 📖 <http://aral-progress.com/index.php/aral-sea.html>. (E.T. 20.06.2019).
- 📖 <http://www.stat.kg/kg/statistics/download/dynamic/316>. (E.T. 24.07.2019).
- 📖 <https://joshuaproject.net/countries/TX>. (E.T. 24.07.2019).
- 📖 International Culture Center of Uzbekistan. <http://www.icc.uz/> (E.T. 02.01.2018).
- 📖 Kamp, Marianne. "Karimov's Economy. a Memoir from 25 Years of Periodic Observation." Central Asian Survey, Uzbekistan Forum and Virtual Special

- Issue (2016). <http://explore.tandfonline.com/page/pgas/cas-uzbekistan-forum>. (E.T. 18.11.2016).
- 📖 Kazakistan Respublikası Statiska Agenttigi. “2012 Jılı basına Kazakistan Resoblikası Halkınıñ Jekelegen Etnostarı boyınşa Sanı.” <http://www.stat.gov.kz>. (E.T. 18.11.2019).
- 📖 Renan, Ernest. “What is a Nation?” 1882. 3. <https://www.humanityinaction.org/files/569-E.Renan-WhatisaNation.pdf>. (E.T. 17.07.2019).
- 📖 Renee, Ruth. Afghanistan in 2010: Survey of the Afghan People. Kabul: The Asia Foundation, 2010. <http://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistandin2010survey.pdf>. (E.T. 11.07.2019).
- 📖 Şokirov, Ş.Ş. ve A.R. Asoev ve ark. Baruyhatgirii Aholiy va Fondi Manzili Cumhurii Tocikistan Dar Soli 2010: Hayati Milliy, Donistani Zabonho va Şahrvandii Aholii Cumhurii Tocikiston Cildi III. Agentii Omori Nazdi Prezidenti Cumhurii Tocikistan, 2012. 7. http://oldstat.ww.tj/ru/img/526b8592e834fcaac-cec26a22965ea2b_1355501132.pdf. (E.T. 17.07.2019).